

An analytical study of contemporary thinkers' reading of the concept of "Tradition of Tadafo" in the Holy Quran

Seyedeh hanieh Momen¹ | Zahra Ghasemnezhad²

1. Corresponding Author, PhD, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran. E-mail: hmomen25@yahoo.com
2. Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran. E-mail: z_ghasemi62@yahoo.com

Article Info.	Abstract
Article type: Research Article	<p>The Holy Qur'an mentions various traditions in various fields. Given that these traditions are numerous, the present study seeks to analyze the historical dynamics in the opinions of contemporary thinkers regarding the concept of defense tradition, mentioned in two verses of the Holy Qur'an worded as "Were it not for Allah's repelling the people by means of one another". The study also clarifies the relationship between the dominant discourse and the dynamics in the interpretation of the aforementioned verse. Thus, content analysis plays an important role in the present study. The research method is based on a type of content analysis called discourse analysis, which focuses on the context of the text creation, the reader of the text, and the creator of the text. A review of the commentators' interpretations indicates that, although diverse and sometimes contradictory opinions have been presented regarding the mentioned verse, the common understanding of the verse in all centuries is a focus on war, confrontation, and conflict with enemies, which seems natural given the placement of the verse among war verses. However, in the present era, some Muslim thinkers have tried to reduce the conceptual association of defense with the issue of confrontation and conflict, which can be divided into two groups according to their views. The first group denies that defense implies the concept of war and conflict in general. On the contrary, they consider it to indicate repelling through dialogue and argument, as well as competition with enemies. As for the second group, while proving these new concepts (dialogue, competition, etc.), it considers a type of defense to be done through war and conflict with enemies. The results of the research indicate that the formation of the discourse of "dialogue of civilizations" in contrast to the discourse of "clash of civilizations" in the contemporary era has caused the concept of the Qur'anic verse to shift from denoting a military-political issue to a cultural-political issue in the opinions of contemporary thinkers.</p>
Article history: Received 27 August, 2023 Received in revised form 01 January, 2024 Accepted 06 January, 2024 Published online 22 September, 2024	
Keywords: Qur'an, Tradition of Tadafo, War, Competition, Discourse.	
Cite this article: Momen, S., & Ghasemnezhad, Z. (2024). An analytical study of contemporary thinkers' reading of the concept of "Tradition of Tadafo" in the Holy Quran. <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i> , 14(2), 1-18. http://doi.org/10.30512/kq.2024.20540.3738	
	
DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2024.20540.3738	© The Author(s). Publisher: Meybod University.

Extended Abstract

Introduction

The diversity of interpretive perspectives or the multiple understandings of some verses and phrases in the Holy Quran is a topic discussed throughout the history of interpretation. One of these verses is “Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another”, which refers to the tradition of defense. This idea is mentioned in two Qur’anic verses. Tracing the origins of the multiple interpretive readings, scholars and experts in the field of Qur’anic sciences and interpretation have mainly mentioned factors such as the differences among interpreters in their doctrines (theological, jurisprudential, and religious beliefs) as well as interpretive methods, styles, and tendencies. However, little attention has been paid to the role of discourses that unconsciously affect the interpreter’s interpretation of Quranic verses. Therefore, the discourse analysis of interpretive opinions is rarely addressed as a method to discover the causes of multiple interpretations. Given the importance of this issue, the present article firstly introduces the important concepts of the research and then gives a brief report on the common interpretations of the defense concept in the verse “Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another”. Finally, after influential discourses are identified, the opinions of contemporary thinkers on this subject are analyzed.

Methodology

Given that content analysis plays an important role in the present study, the research method is chosen to be a type of content analysis called discourse analysis, which pays fundamental attention to the context of text creation, the reader of the text, and the creator of the text. The term discourse analysis was first used by Zelik Harris in 1952 in an article on linguistics, and then, for a long time, it was only used in the field of linguistics. Today, however, discourse analysis is one of the qualitative methods in the fields of social sciences and humanities. In fact, what has been published in recent researches under the title of "discourse analysis" is a type of interaction with the text that goes beyond explaining and describing the meaning of words and expressions. With a search for the linguistic pattern hidden in the text, an attempt is made to examine the relationship of language with society and the situational contexts of the society where the language is used.

Findings

The analysis of what causes interpretive dynamics, which was the main issue in the present study, indicates that, apart from factors such as interpretive methods and tendencies that Qur’anic scholars mainly rely on to analyze dynamics and interpretive differences, discourses play an important role in the development and transformation of interpretations. Paying attention to this factor leads one to the point that each understanding presented by an interpreter is, in fact, the most obvious one that he can present from the text, given the situation in which he is. In fact, an important goal of this study is to transport the audience to the time that an interpreter lived. Thus, the audience can see the text from the perspective of that interpreter and realize that the best reading is the one introduced. The most important factor in the formation

of different readings or different interpretive opinions regarding the phrase “Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another” is the variety of discourses in which social, political, cultural conditions and historical contexts play fundamental roles. In fact, this leads to the emergence of various ideas and thoughts that dominate the interpreters without their realizing it. Studies indicate that the discourse of “clash of civilizations” has played a fundamental role in the formation of new readings of the defense concept in the phrase in question, which has generally emerged in the opinions of contemporary thinkers and theorists. The explanation is that this discourse has created the two discourses of “dialogue of civilizations” and “rivalry of civilizations” in the interpretive dynamics of the phrase under discussion, thus playing a role in the formation of the apostolic defense and competitive defense concepts, which mostly focus on the type of relationship between civilizations. In apostolic defense, the purpose is to repel falsehood by stating the truth and establishing logical and rational arguments in the dialogue. In competitive defense, the purpose is to discuss that the relationship between civilizations is not based on war and conflict, nor on stagnation; rather, the competition between civilizations defines their relations.

Conclusion

The hypothesis presented here is that introducing a new function for defense in the contemporary era can be influenced by changes in Muslim societies. Identifying the contemporary discourses in the interpretation community and proving the influence of interpreters on these discourses is an issue of importance in analyzing the factors that affect multiple interpretive readings of the verses in the Holy Quran. This article examined contemporary thinkers’ understanding of the phrase "Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another". It became clear that, upon entering the contemporary era, Muslim thinkers and writers have attempted to diminish the association of the defense concept with the subject of war and jihad. As they state, this concept, in contrast to war and conflict, refers to other issues such as dialogue, negotiation and competition between civilizations. Also, Muslims are permitted to wage war only when either the expediency cannot be achieved through dialogue and competition or the enemies have adopted the method of fighting and killing. The findings of the study indicate that these interpretations of the holy verse have been put forward in opposition to the discourse of the "clash of civilizations", following which some Muslim writers and thinkers have attempted to explain the Islamic perspectives on peace and peacefulness in contrast to the discourse of the "clash of civilizations". For this reason, they have considered defense in this verse as having other dimensions that refer to dialogue and competition, both of which lead to interaction.

بررسی تحلیلی خوانش نواندیشان معاصر از مفهوم «سنت تدافع» در قرآن کریم

سیده هانیه مومن^۱ | زهرا قاسم نژاد^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: hmomen25@yahoo.com
۲. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: z_ghasemi62@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: در قرآن کریم از سنت‌های مختلفی در حوزه‌های متعددی سخن به میان آمده است. نظر به این که سنت‌های مطرح شده در قرآن کریم، فراوان بوده، در پژوهش حاضر، تلاش بر آن است که به بررسی تحلیلی تحولات تاریخی آراء نواندیشان معاصر پیرامون مفهوم یکی از این سنت‌ها با عنوان «سنت تدافع» که در دو آیه از قرآن کریم با تعبیر صریح «وَلَوْ لَا دَفْعُ اللَّهِ لِلنَّاسِ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ» بدان اشاره شده، پرداخته شود و رابطه میان گفتمان حاکم و تحولات واقع شده در تفسیر عبارت مذکور روشن گردد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۵	روش پژوهش: نظر به این که در پژوهش حاضر، تحلیل محتوا نقش مهم و محوری را ایفا می‌نماید، روش تحقیق منتخب در این نوشتار، یکی از انواع تحلیل محتوا به نام تحلیل گفتمان است که در آن به زمینه تولید متن و خواننده متن و به‌طور طبیعی به خالق متن، توجه اساسی دارد.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۱	یافته‌ها: سیری پیرامون تفسیر مفسران، حاکی از آن است که اگرچه در طول تاریخ، آراء متنوع و در مواردی، شاذ نسبت به عبارت شریفه ارائه شده است؛ اما خوانش مشترکی که در تمام سده‌ها از عبارت مذکور مطرح شده، خوانشی با محوریت جنگ، برخورد و درگیری با دشمنان است که بیان این مفهوم، با توجه به فرارگرفتن عبارت شریفه در سیاق آیات جنگی، امری طبیعی به نظر می‌رسد. با این حال، در عصر حاضر، برخی نواندیشان مسلمان تلاش نموده‌اند، تلازم مفهومی تدافع را با موضوع برخورد و درگیری کم‌رنگ نموده که آن‌ها را با توجه به دیدگاه‌هایشان می‌توان به دو گروه تقسیم کرد. گروه اول، دلالت داشتن تدافع را بر مفهوم جنگ و درگیری به‌طور کلی نفی نموده و در مقابل، آن را بیانگر دفع از طریق گفتگو و محاجه و نیز، رقابت و مسابقه با دشمنان می‌دانند؛ اما گروه دوم، در عین اثبات این مفاهیم جدید (گفتگو، رقابت و...)، یکی از اقسام تدافع را همان تدافعی می‌دانند که از طریق جنگ و درگیری با دشمنان محقق می‌گردد.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۶	نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش بیانگر این است که شکل‌گیری گفتمان «گفتگوی تمدن‌ها» در تقابل با گفتمان «برخورد تمدن‌ها» در دوران معاصر، سبب شده است تا مفهوم عبارت شریفه از دلالت داشتن بر موضوعی نظامی-سیاسی، طی سده‌های مختلف، بیش‌تر به موضوعی فرهنگی-سیاسی، در آراء نواندیشان معاصر تغییر جهت دهد.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱	

کلیدواژه‌ها:
قرآن، سنت تدافع، جنگیدن، رقابت، گفتمان.

استناد: مومن، سیده هانیه و قاسم نژاد، زهرا. (۱۴۰۳). بررسی تحلیلی خوانش نواندیشان معاصر از مفهوم «سنت تدافع» در قرآن کریم. کتاب قیّم، ۱۴ (۲)، پیاپی: ۳۱.

۱-۱۸

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20540.3738>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

تنوع و تشتت دیدگاه‌های تفسیری یا به تعبیر دیگر خوانش‌های متعدد نسبت به برخی از آیات و عبارات قرآن کریم، موضوعی است که در طول تاریخ تفسیر همواره مطرح بوده است. یکی از این عبارات، عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» در مقام بیان سنت تدافع است که در دو آیه ذیل از قرآن کریم به کار رفته است:

الف. ﴿فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ (بقره: ۲۵۱/۲).

ب. ﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيُنصَرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ (حج: ۴۰/۲۲).

اندیشمندان و صاحب‌ظران حوزه علوم قرآن و تفسیر در ریشه‌یابی خوانش‌های متعدد تفسیری، عمدتاً از عواملی نظیر اختلاف مفسران در باورهای اعتقادی (کلامی، فقهی و مذهبی)، روش‌ها، سبک‌ها و گرایش‌های متفاوت تفسیری و مواردی مشابه آن یاد کرده‌اند؛ اما به نقش گفتمان‌ها که به صورت ناخودآگاه در تفسیر مفسر از متن قرآن اثر می‌گذارد، کمتر توجه نموده‌اند. از این رو، به ندرت دیده شده است که به تحلیل گفتمان آراء تفسیری به عنوان روشی برای کشف علل و عوامل خوانش‌های متعدد تفسیری پرداخته شود.

مقصود از تحلیل گفتمان نوعی تعامل با متن است که از مرز تبیین و توصیف مراد از واژگان و الفاظ فراتر می‌رود و با جستجوی الگوی زبانی نهفته در متن، کوشش می‌شود که رابطه زبان با جامعه و بافت‌های موقعیتی جامعه‌ای که زبان در آن به کار گرفته شده است، بررسی شود. بدین ترتیب، موضوع اصلی تحلیل گفتمانی این است که در زمان و مکان خاص، از میان این همه امور قابل ذکر، چرا در این متن یا گفتار، موضوعات خاصی انتخاب و به کار برده شده است (واعظی، ۱۳۹۷، صص ۲۹۴-۲۹۵).

با توجه به اهمیت این موضوع، در نوشتار حاضر، پس از معرفی مفاهیم مهم پژوهش، ابتدا گزارش مختصری از تفاسیر متداول مفهوم تدافع در عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» در طول تاریخ ارائه داده می‌شود و در ادامه، با شناسایی گفتمان‌های مؤثر، به تحلیل آراء نواندیشان معاصر در این باره پرداخته خواهد شد.

۲. پیشینه پژوهش

در مورد سنت تدافع با تأکید بر عبارت قرآنی «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» آثار فراوانی وجود دارد که با محوریت این موضوع نگاشته شده یا در ضمن متون اصلی، به ابعدی از این موضوع پرداخته شده است. برای نمونه، محمد عماره در کتاب «الحضارات العالمیه تدافع؟ ... ام صراع؟»، ضمن بررسی روابط میان تمدن‌های جهانی و توصیف آن‌ها، در بخشی از کتاب، در بیان نگاه اسلام به روابط میان تمدن‌ها، از سنت تدافع سخن به میان می‌آورد و به توضیح آن می‌پردازد. خالد نجار در کتاب «نظریة التدافع نحو محاولة تنظيرية لفهم و تفسير السلوك الانساني» پس از بررسی واژه دفع و تدافع در قرآن کریم، به بیان خصوصیات تدافع، معانی و اهداف تدافع، تفاوت میان مفهوم تدافع با مفاهیم مرتبلی چون تعامل اجتماعی، صراع و تنافس پرداخته شده است. خالد موسی غرم الله حسنی زهرانی در رساله دکتری خود با عنوان «سنة التدافع فی ضوء القرآن الکریم» پس از تبیین مفهوم، اهمیت، خصائص و اقسام سنن الهی، به بررسی مفهوم سنت تدافع، مصادیق آن در قرآن و جایگاه مردم در این سنت پرداخته و در نهایت، آثار فردی و

اجتماعی و آثار این سنت در وجود و هستی را تشریح کرده است. افزون بر کتب و رساله‌های متعددی که پیرامون این سنت از دیدگاه اسلام نگاشته شده است، مقالات متعددی نیز، در این حوزه به رشته تحریر در آمده است که از مهمترین آن‌ها می‌توان به مقاله «سنة التدافع من منظور اسلامی» اثر معاذ بن محمد عبدالله ابوالفتح بیانونی اشاره نمود. نویسنده در این مقاله تلاش نموده است، پس از تعریف سنت تدافع، با ارائه مباحثی مانند عناصر محرک سنت تدافع به اذن خداوند، ظهور سنت تدافع در زمینه‌های مختلف زندگی بشر و وسائل و لوازم مردم در سنت تدافع، تصویری روشن از این سنت ترسیم کند. از دیگر مقالات مرتبط با پژوهش حاضر، می‌توان به مقاله «مفهوما التعارف و التدافع و موقعهما فی الحوار من المنظور الاسلامی» نوشته عبدالعزیز برغوت اشاره نمود که مؤلف در بخشی از این مقاله، ضمن شناسایی سنت تدافع، به بیان گفتگوی تمدنی به جای برخورد (درگیری) در اسلام می‌پردازد و در ادامه، مهم‌ترین ابعاد گفتگوی تمدنی را تبیین می‌نماید. ابراهیم شوقار در مقاله خود با عنوان «منهج التدافع فی المجتمع البشري»، پس از بررسی انواع برخورد و درگیری‌ها، به شناسایی اسباب پدیدآمدن و راه‌های برطرف ساختن این درگیری‌ها پرداخته و مباحث خود را ذیل سه موضوع درگیری و برخورد در جوامع بشری در طول تاریخ، نقش دیدگاه‌های علمی در فهم طبیعت درگیری‌ها و نقش دیدگاه‌های علمی در فهم اسباب درگیری و شیوه‌های تعامل با آن‌ها مطرح کرده است.

با توجه به آنچه گذشت، «سنت تدافع» در قرآن کریم، همواره مورد توجه قرآن‌پژوهان بوده است و در این زمینه، آثار متعددی به رشته تحریر در آمده است؛ اما در هیچ‌یک از این آثار، به بررسی نقش گفتمان‌ها در خوانش جدید نواندیشان معاصر از مفهوم تدافع در عبارت «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا» پرداخته نشده است.

۳. مفهوم شناسی

۳-۱. گفتمان

ریشه واژه «گفتمان» (Discourse) را می‌توان در فعل یونانی (Discurrer)، به معنی حرکت سریع در جهات مختلف (Dis= در جهات مختلف و curren= دویدن یا سریع حرکت کردن) جست‌وجو نمود (عضدانلو، ۱۳۷۵، ص ۴۸). این واژه برای اولین بار در قرن چهاردهم میلادی رایج شد و در مقابل معنای قدیمی خود، به معنای بیان منظم و منسجم یک فکر در مورد موضوع خاص به کار رفت. این اصطلاح از دهه ۱۹۶۰ میلادی کاربرد گسترده‌ای در علوم انسانی و علوم اجتماعی پیدا کرد و بیش‌تر به معنای چهارچوبی برای ارائه بحث پیرامون مسئله‌ای خاص به کار رفت (احمدزاده، ۱۳۹۹، ص ۱۸۳). مطابق این معنا، در گفتمان تلاش بر این است تا میان متن و زمینه، رابطه‌ای تعاملی و دوسویه برقرار گردد و محقق از متن، خارج و به زمینه رهنمون گردد (عترت دوست، ۱۴۰۰، ص ۱۷۲).

در واقع، دریافت‌های گفتمانی مخاطبان یک متن، بسته به شرایط تاریخی و اجتماعی آن‌ها متفاوت خواهد بود؛ زیرا اصولاً معنای یک متن را بیش از آنچه که نویسنده خالق آن باشد، خواننده متن به وجود آورنده آن است که در شرایط مختلف امکان دارد، برداشت‌های مختلفی از یک متن به دست آید. به همین دلیل، قرائت‌های مربوط به یک متن در هر عصری، به لحاظ تفاوت خوانندگان متفاوت است (بشیر، ۱۳۹۵، ص ۱۵۶). گفتمان در این معنا، مفهومی است که بیشتر با نظرات میشل فوکو رایج شد. از دیدگاه فوکو، هر گفتمان از قدرت ناشی می‌شود و صاحبان قدرت، گفتمان را برای حفظ و تقویت قدرت خویش به کار می‌گیرند و کسی که گفتمان را به کار می‌بندد، این توانایی را دارد که آن را حق جلوه دهد و اعتبار و جایگاه علمی آن را تحمیل نماید. در نگاه فوکو، گفتمان بی‌طرف یا برابر نداریم و حق و باطل، امری برساختنی (تولیدی و اعتباری) است. همچنین، فوکو معتقد است در هر زمان، صورت‌بندی معرفتی خاصی در هر جامعه مسلط می‌شود و این مسئله تعیین می‌کند که مردم چه بگویند، چگونه بنویسند و چگونه عمل کنند. در واقع،

تسلط یک گفتمان باعث می‌شود، تفکرات و چهارچوب‌های ذهنی، الگوهای رفتاری و سبک زندگی و حتی نحوه سخن گفتن و ادبیات جامعه، متناسب با آن جهت‌گیری کند. بنابراین، گفتمان علاوه بر سطح بسیار کلان، همه موضوعات را در سطوح خرد نیز پوشش می‌دهد. البته، اگر نپذیریم همه مسائل اجتماعی را پوشش می‌دهد، دست‌کم بر آن‌ها اثر می‌گذارد (سلیمی، ۱۳۹۹، صص ۲۱۷-۲۱۹).

۲-۳. خوانش

خوانش (Reading) در لغت به معنای قرائت و همان درک معنای لفظی متن یا فرآیند وصول به معنای متن است که فراتر از مقوله خواندن معمولی است؛ اما در عین حال مراحل تفسیر، شرح و بسط و ... بعد از این مرحله انجام می‌شود (اصغری، ۱۳۹۷، ص ۱۹). بنابراین، هدف اصلی در خوانش یک متن، درک معنای مراد و آن چیزی است که متن در صدد القا و بیان آن است (واعظی، ۱۳۹۷، ص ۳۳۵). در حقیقت خوانش یک متن، عبارت است از فرآیند ذهنی فعالی که طی آن، خوانش‌گر با طرح پرسش درباره متن و پاسخ دادن به آن‌ها بر پایه همان متن به پردازش تدریجی داده‌های متن و به تعبیر دیگر، به بازسازی مقصود مؤلف متن می‌پردازد (منتظر قائم و یادگاری، ۱۳۹۵، ص ۱۴).

توضیح اینکه نشانه‌های نقش بسته بر روی صفحه کاغذ، ذهن فعال خوانش‌گر را ترغیب می‌کنند تا به منظور بازسازی محتوای پیام مؤلف، به گزینه‌های محتمل گوناگون بیان‌پیشنند. از این رو، هنگامی که خوانش‌گر متنی را می‌خواند، در یک طرف با متنی مواجه است که پیش‌روی اوست؛ اما در طرف دیگر، در برابر مجموعه‌ای از فرضیات و حدس‌ها درباره مقصود نویسنده و معنای کلام او قرار دارد. به عبارتی خوانش‌گر متن، از راه گزینش عناصری از متن که مقوله‌های تصویری موجود در ذهنش، به او می‌گویند، دست به آفرینشی نو از متن می‌زند که این مقوله‌های ذهنی، مبتنی بر تجربیات زیسته او در ارتباط با مفاهیم و معانی است. چنان که پل ریکور (Paul Ricoeur)، خوانش‌گر را «گزینش‌گر» بخشی از عناصر متن می‌داند که گزینش او تحت تأثیر ساختارهایی همانند فرهنگ، زبان، دین و جامعه صورت می‌پذیرد (دهقانی فارسانی، ۱۳۹۴، صص ۱۷-۲۰).

در زبان فارسی، واژه «برداشت» می‌تواند در یکی از معانی خود که عبارت است از «دخل»، «بهره» یا چیزی که انسان کسب می‌کند، به مفهوم «خوانش» نزدیک و آن نیز، معادلی برای اصطلاح «Reading» باشد (دهقانی فارسانی، ۱۳۹۴، ص ۲۰). لازم به ذکر است، یک متن می‌تواند بارها خوانده شده و منبع تولید معنایی باشد که نشأت گرفته از اجزای تشکیل‌دهنده همان متن است. البته، خوانش یک متن در گرو پیوستگی و انسجام اجزا و عوامل آن است؛ زیرا این یکپارچگی منوط به بازگشت به الگوهای متعارف انسجام می‌باشد. به عبارت بهتر یک متن، زمانی قابل خوانش است که امکان همانندسازی با دیگر الگوها و نمادها را در راستای انتقال معنا به مخاطب در برداشته باشد (اصغری، ۱۳۹۷، ص ۱۹). بر این اساس، هر کس که به دنبال خوانش متن است، باید ابتدا بتواند نمادها را دریابد، اطلاعات را ذخیره و بازیابی نماید و در صورت لزوم، اصلاح کند یا از توان استنباط و نتیجه‌گیری برخوردار باشد که برای طی کردن چنین مراحل باید پیش‌فرض‌های معینی را شکل بدهد (منتظر قائم و یادگاری، ۱۳۹۵، ص ۱۴).

۳-۳. سنت تدافع

لفظ «سنت» در لغت، معادل «سیره» است. سنت یعنی روش و شیوه واحدی که همواره جریان دارد (سلیمانی، ۱۳۸۸، ص ۹۶). به تعبیر شهید صدر، سنت‌های الهی تجسم اراده و حکمت خداوند در عالم است تا انسان پیوسته دستش به سوی خدا دراز باشد و همیشه وابستگی‌اش را به او حفظ کند. بدین ترتیب، قرآن کریم بر اصالت سنت‌های تاریخ و اتفاقی نبودن حوادث آن، تا جایی پیش

رفته است که حتی کارهای غیبی را نیز تابع سنن می‌داند و رابطه آن‌ها را با تصادف و اتفاق قطع می‌کند (صدر، ۱۳۸۱، صص ۸۸-۸۹).

قرآن، سنن الهی را گاه به خداوند و گاه به انسان‌ها نسبت می‌دهد و این بدین دلیل است که یک سنّت واحد می‌تواند به جهت نسبتش با فاعل، به خدای متعال اضافه شود و از لحاظ نسبتش به قابل، به انسان‌ها اضافه گردد (سلیمانی، ۱۳۸۸، ص ۹۶). به عبارتی، از آنجا که خداوند علت العلل و واضع تمامی سنن است، این سنت‌ها منتسب به خداوند بوده و با توجه به اینکه در تحقق برخی از این سنت‌ها، انسان به عنوان یکی از علل، نقش مهمی را ایفا می‌کنند، گاهی این سنن به انسان انتساب یافته‌اند.

اما در مورد تدافع باید گفت، تدافع از باب تفاعل و این باب در اصطلاح علمای صرف، مفید معنای مشارکت میان دو نفر یا بیش تر در کاری است. این لفظ از ریشه (د/ف/ع) بوده و از دیدگاه مشهور علمای لغت، دفع به معنای «تنحیه الشیء» (دور کردن) است (فیومی، ۱۴۲۸، ص ۱۰۴؛ ابن فارس، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۲۸۸). ابن منظور آن را به معنای از بین بردن و نابودساختن با قدرت: «الإزالة بقوة» بیان نموده (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۸۷) و صاحب «کتاب العین» نیز، دفع را مترادف منع دانسته است: «دَفَعْتُ عَنْهُ كَذَا وَ كَذَا دَفْعًا وَ مَدْفَعًا، أَي: مَنَعْتُ» (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۵)؛ اما در مقابل، مصطفوی به تفاوت معنایی «دفع» و «منع» اشاره کرده و اظهار داشته است: «دفع نه به معنای منع از اصل وجود، بلکه به معنای منع از بقای موجود و ادامه وجود اوست و آنچه به معنای منع از اصل وجود و برای جلوگیری از اصل تحقق شیء است، «منع» است که مانع از تأثیرگذاری مقتضی و سبب است. «تنحیه» نیز به معنای دورکردن اصل وجود و جلوگیری از اصل تحقق شیء نیست، بلکه به معنای دورکردن شیء موجود از سمت و جانبی خاص است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۲۶).

در ادامه، برخی معنای «دفع» را متناسب با حروفی که به آن اضافه می‌شود، (با حفظ معنای اصلی) متغیر می‌دانند. برای نمونه، در این باره بیان داشته‌اند: اگر دفع با حرف (الی) متعدی شود، به معنی دادن و رساندن است و اگر با حرف (عن) متعدی شود، به معنی حمایت کردن است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ص ۲۲۶؛ فیروزآبادی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۶۰۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۸۰). با توجه به آنچه گذشت، سنت تدافع عبارت است از پیشگیری یا دورکردن یک وضعیت نامطلوب که در راستای ادامه حیات موجودات به صورت پیوسته و ممتد در جریان است.

۴. خوانش مشترک از مفهوم عبارت «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا» در تفاسیر

مراجعه به تفاسیر حاکی از این است که عبارت «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا» در عین اینکه در گذر زمان، با آراء تفسیری متعددی مواجه بوده، دارای یک فصل مشترک یا وحدت مفهومی در تمام قرون است. توضیح اینکه خوانش مشترک مفسران نسبت به عبارت شریفه در تمام سده‌ها، همسو با سیاق آیات قرآنی مورد بحث، خوانشی با محوریت جنگ و مبارزه است. در ادامه، به چند نمونه از این تفاسیر اشاره می‌شود.

ابن عباس (م. ۶۸ ق) مقصود از تدافع را عبارت از دفع کفار و مشرکین به واسطه سپاهیان اسلام و مجاهدان می‌داند که از طریق این دفع، شر دشمنان از مؤمنان و افرادی که در جنگ شرکت نکرده‌اند، برطرف می‌گردد (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۲۲۴). مشابه همین تفسیر در آراء مقاتل بن سلیمان (م. ۱۵۰ ق) نیز دیده می‌شود (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۸۵).

دینوری (م. ۳۰۸ ق) ضمن بیان دفعی که به واسطه مجاهدین از قاعدین صورت می‌گیرد، قید توضیحی «بغیر عذر» را به قاعدین و بازنشستگان از جهاد افزوده است که این دیدگاه، در آراء تفسیری برخی از مفسران دوره بعد چون ماوردی و ماتریدی نیز، ظهور یافته است (دینوری، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۸۳؛ ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۲۳۱؛ ماوردی، بی تا، ج ۱، ص ۳۲۱).

طبرانی (م. ۳۶۰ ق) نیز، تدافع را عبارت از تدافعی می‌داند که در عرصه جنگ و جهاد جریان داشته و جنگجویان و مجاهدین، از این طریق مانع از رسیدن آسیب‌های مشرکان به مسلمانان می‌گردند (طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۱، صص ۴۵۸-۴۵۹ و ج ۴، ص ۳۴۵). این دیدگاه (تفسیر عبارت شریفه بر تدافع جهادی) را مفسران دیگری نظیر ابن خالویه (م. ۳۷۰ ق)، سمرقندی (م. ۳۹۵ ق) نیز پذیرفته‌اند (ابن خالویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۹۱؛ سمرقندی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۱۶۵).

زمخشری (م. ۵۳۸ ق) تدافع را عاملی در جلوگیری از فراگیر شدن کفر در سرزمین‌ها و جوامع دانسته و معتقد است در صورت عدم تسلط یافتن مسلمانان بر کافران بواسطه جهاد و مبارزه، کفار و مشرکان بر مردم ملت‌های مختلف، تسلط یافته و در نتیجه، کفر فراگیر می‌گردد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۹۶ و ج ۳، ص ۱۶۰).

قرطبی (م. ۶۷۱ ق) نیز، مقصود از تدافع را تدافعی در تشریح حکم جهاد با دشمنان دانسته است که خداوند متعال آن را به زبان رسولان تشریح کرده و فقدان آن موجب بردگی و غارت و هلاکت مسلمان توسط کفار و مشرکان می‌گردد (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۲۶۰). وی در این باره افزوده است: «جهاد در امت‌ها، امری مقدم است که به وسیله آن شرایع اصلاح شده و عبادت‌کنندگان متحد می‌گردند، گویا فرمود: فرمان جنگ صادر شد، مؤمنان باید بجنگند. سپس، این مطلب را در جنگ با جمله «وَلَوْ لَا دَفْعَ اللَّهِ النَّاسَ تَقْوِيَتُ نَمُوْدُ، یعنی اگر جنگ و جهاد نبود، در هر امتی، باطل بر حق غلبه می‌یافت. پس هر کس از مسیحیان و صابئین از جهاد کراهت داشته باشد، این امر با عقیده او منافات دارد؛ زیرا اگر جنگ نبود، دینی که او از آن دفاع می‌کند، باقی نمی‌ماند» (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۲، ص ۷۰).

همانگونه که روشن است، این خوانش (مفهوم جهاد و جنگ) از تدافع، در تمام دوران‌ها بین مفسران وجود داشته و دارد و به منظور پرهیز از تکرار، در این قسمت به همین مقدار اکتفا نموده و از ذکر این خوانش تفسیری در قرون بعدی صرف نظر می‌شود. در عین حال، بررسی این تفاسیر ما را به این نکته رهنمون می‌سازد که طی سده‌های متمادی، خوانش مفسران نسبت به مفهوم تدافع از عبارت شریفه، دارای یک فصل مشترک بوده و آن عبارت است از مفهومی که بر تدافع در میدان کارزار و جنگ دلالت دارد که این امر، از طریق مبارزه مؤمنان و مسلمانان در برابر کفار و مشرکان تحقق می‌یابد.

۵. خوانش نواندیشان معاصر از مفهوم عبارت «وَلَوْ لَا دَفْعَ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ»

در دوران معاصر، شاهد جهت‌گیری فرهنگی - سیاسی در فهم تدافع مذکور هستیم. توضیح اینکه در این دوره، افزون بر خوانش تدافع نظامی از عبارت مورد بحث، ابعاد دیگری از تدافع که ناظر بر مذاکره، گفتگو و رقابت و مسابقه است، از سوی نواندیشان مسلمان مورد توجه قرار می‌گیرد. شکل‌گیری عنوان «تدافع» به عنوان مفهومی در اسلام که به عنوان جایگزینی برای «صراع» و «نزاع» مطرح می‌شود، خوانشی است که با استناد به عبارت «وَلَوْ لَا دَفْعَ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» در صدر آرای اندیشمندان این دوره قرار گرفته است.

با وجود این، نواندیشان معاصر با توجه به خوانش جدید از عبارت شریفه، دارای دو جهت‌گیری نسبتاً متفاوت در این باره هستند. برخی دلالت داشتن تدافع را بر مفهوم جنگ و درگیری را به‌طور کلی نفی کرده و در مقابل، آن را بیانگر دفع از طریق گفتگو و محاجه و رقابت و مسابقه با دشمنان می‌دانند؛ اما عده‌ای دیگر، در عین اثبات این مفاهیم جدید (گفتگو، رقابت و...)، یکی از اقسام تدافع

را همان تدافعی می‌دانند که از طریق جنگ و درگیری با دشمنان محقق می‌گردد. در ادامه، به بیان دیدگاه‌های مطرح در هر یک از این دو گروه پرداخته می‌شود.

۱-۵. نفی کامل خوانش برخورد و درگیری از تدافع

همانگونه که گذشت، گروه اول تلاش کرده‌اند، ضمن طرح سنت تدافع در سطح تمدنی، آن را کاملاً از صورت جنگ و درگیری خارج سازند. این افراد با استدلال به برخی از آیات قرآن کریم نظیر آیات: ﴿لَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ﴾ (فصلت: ۴۱/۳۴)، ﴿ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةَ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ﴾ (مؤمنون: ۲۳/۹۶) معتقدند که خوانش برخورد و درگیری از تدافع در عبارت شریفه، با آموزه‌های دین اسلام در تضاد است؛ زیرا اصل حاکم در نظام اسلامی همان سبقت رحمت بر غضب است. برای نمونه، تویجری معتقد است: «تدافع تمدنی، مفهومی قرآنی و دربردارنده معانی و دلالتی است که نظریه برخورد تمدن‌ها را از اساس مردود اعلام می‌دارد؛ زیرا خداوند به دفع (سیئه) به شیوه احسن در جمیع حالات دستور داده است. همانا قاعده تسامحی که اسلام بر آن استوار است، برای امت اسلامی راهی را می‌گشاید که به سوی معاشرت وسیع میان امت‌ها و ملت‌های مختلف حرکت نمایند و تمدن اسلامی را به تعامل با تمام فرهنگ‌ها و تمدن‌ها تشویق می‌کند» (تویجری، ۱۴۲۸، صص ۸-۹).

لازم به ذکر است، اندیشمندانی که خوانش برخورد و درگیری از تدافع را مردود اعلام کرده‌اند، خود در خوانش مفهوم تدافع دارای دیدگاهی واحد نیستند؛ زیرا برخی در مقابل خوانش برخورد تمدنی، تدافع را ناظر بر تدافعی می‌دانند که از طریق منطق و حجت یا گفتگو و مذاکره میان تمدن‌ها صورت می‌گیرد؛ اما بعضی دیگر، آن را ناظر بر مفهوم رقابت و مسابقه‌ای که مانع از سکون و وحدت تمدنی می‌گردد، دانسته‌اند.

۱-۱-۵. تدافع حواری

از جمله افرادی که تدافع را ناظر بر گفتگو و مذاکره می‌دانند، می‌توان به شیخ یوسف قرضاوی اشاره کرد. وی در کتاب خود با عنوان «الاسلام والعولمة» معتقد است که جنگ میان تمدن‌ها، ضرورتی نیست که اختلاف طبیعی تمدن‌ها آن را واجب کرده باشد. بنابراین، تمدن‌های مختلف می‌توانند گفتگو و همزیستی مسالمت‌آمیز داشته باشند نه برخورد؛ بلکه می‌توانند با یکدیگر از طریق به هم پیوستن و تبادل ارتباط برقرار سازند (قرضاوی، ۱۴۲۱، صص ۱۱۶-۱۱۷).

هیتی از اندیشمندان معاصر با تأکید بر عبارت شریفه، تدافع را به عنوان مبدئی برای تعامل و ارتباط و تأثیر و تأثر طرفین آن بر یکدیگر معرفی کرده و معتقد است: «هر امتی دیگری را به بهترین شیوه که همان گفتگو (حوار) باشد، دفع می‌نماید؛ زیرا تدافع به این معناست که موجب استمرار حیات می‌گردد درحالی‌که نتیجه تدافع به معنای تصارع و برخورد چیزی جز فنا و نابودی نیست. از این رو، گفته شده است که ارتباط میان تمدن‌ها، فرآیندی تدافعی است نه تنازعی و نیز، فرآیندی تحاوری^۱ است نه تناحری^۲» (هیتی، ۱۴۲۵، ص ۱۲۶). جمال عبدالعزیز احمد می‌نویسد: «تدافع در بردارنده معنای حرکت و جنبش است؛ اما به معنی کشتن و نابودی یکدیگر نیست؛ بلکه بر پاسخگویی از طریق برهان و حجت دلالت دارد» (حسینی، ۲۰۱۶، ص ۷۹). محمد سیف‌الاسلام بوفلاقه اصطلاح تدافع و دفع میان مردم در عبارت شریفه را ناظر بر مذاکره و محاوره دانسته است (بوفلاقه، ۲۰۲۱، ص ۱۰۵).

۱. تحاور: گفتگو و سؤال و جواب کردن با یکدیگر (ابن معروف، بی تا، ج ۱، ص ۳۴۶).

۲. تناحر: یکدیگر را کشتن (ابن معروف، بی تا، ج ۱، ص ۳۴۶).

۵-۱-۲. تدافع تنافسی (رقابتی)

گروه دوم از اندیشمندان معاصر، عبارت شریفه را بیانگر رقابت افراد، احزاب و گروه‌ها با یکدیگر دانسته و معتقدند، زندگی دنیا عرصه رقابتی است که این رقابت خود به مثابه نیروی محرکی در راستای توسعه و پیشرفت عمل می‌نماید. از نخستین افرادی که بر این خوانش تأکید نموده، می‌توان به محمد عماره اشاره نمود که تدافع را در آیات ۲۵۱ سوره بقره و ۴۰ سوره حج، عبارت از رقابتی می‌داند که در سایه آن، امت‌های تمدن‌های مختلف به پیشرفت و ترقی می‌رسند. او تصریح نموده است: «در اسلام، جایگزین برخورد تمدنی غرب، سکون و عدم ارتباط تمدن‌ها با یکدیگر نیست؛ زیرا در سکون، رکود و جمود وجود دارد و چه بسا به تبعیت و تقلید که موجب یکی شدن تمدن‌ها می‌شود، منجر گردد؛ بلکه در اسلام جایگزین صراع، «تدافع» میان تمدن‌هاست و این تدافع، نیروی محرک اجتماعی، فرهنگی و تمدنی، یعنی همان رقابت و مسابقه میان تمدن‌ها می‌باشد که مواضع ظلم و ستم و ارتباطات منحرف را بدون برخورد و درگیری دو طرف با یکدیگر تعدیل می‌کند. از این‌رو، تدافع از طریق رقابت و مسابقه، ارتباطات مختل میان فرقه‌های مختلف را متوازن می‌سازد... پس در اسلام، تدافع تمدنی که محرک و رقابت و مسابقه است، تعدد و تنوع تمدن‌ها را حفظ می‌نماید و آن، حد وسط میان «صراع» و «سکون» در ارتباط میان تمدن‌هاست» (عماره، ۱۹۹۸، صص ۱۸-۲۰). این معنا از مفهوم تدافع در عبارت شریفه، رفته‌رفته از سوی دیگر نواندیشان مسلمان دنبال شد چنان که بتول جندیه بیان داشته است: «تدافع قانونی است که بر اساس تباین بین دو حزب یا چند حزب عمل می‌کند تا رقابت بین آنها را برانگیزد و انرژی‌های نهفته آنها را تحریک کند» (جندیه، ۱۴۳۲، ص ۲۴).

سمیر هضیبی نیز معتقد است: «شعار اسلام، نه تصادم و برخورد میان تمدن‌ها، بلکه تدافع میان آنهاست. به عبارتی، در اسلام، رقابت میان تمدن‌هان در راستای آزادی انسان، اصلاح او و اعطای امنیت و سلامتی به اوست و همانا شعار اسلام، خصومت و دشمنی میان ادیان نیست، بلکه رقابت به بهترین وجه ممکن است» (هضیبی، ۱۴۲۴، ص ۱۳۹).

مدحت ماهر با استناد به عبارت شریفه در آیات مورد بحث، همین مفهوم از تدافع را برگزیده و بیان می‌دارد که «در اسلام راهی برای اعتماد به روش برخورد نابودکننده که برخورد تمدن‌ها نامیده می‌شود، وجود ندارد؛ بلکه روشی که در قرآن کریم برای آن اصلی وجود دارد و به عنوان سنتی از سنت‌های خداوند در میان مخلوقاتش شناخته می‌شود، سنت تدافع تمدن‌هاست. در اسلام، جایگزین مفهوم برخورد طبیعی که بر عنصر فطری بودن جنگ با یکدیگر استوار است، «روش تدافع» وجود دارد که به «نابودی یکدیگر» نمی‌انجامد. در واقع تدافع، رقابتی میان دو طرف درگیری برای به دست آوردن قدرت با تمام معانی و مصادیق آن است که به دنبال این رقابت دنیا از سستی و جمود و جان‌ها از نشستن و کوتاهی کردن حفظ می‌گردد. این سنت، محرک است و نه نابود کننده. با این توضیح، مفهوم تدافع کاملاً متمایز از مفهوم صراع و نابودی است» (لیثی، ۲۰۱۰، صص ۱۳۷-۱۳۸).

۵-۲. برخورد و درگیری آخرین سطح از تدافع

همانگونه که گذشت عده‌ای دیگر، ضمن پذیرش مفاهیم «حوار» و «رقابت» از مفهوم تدافع در عبارت شریفه، مفهوم «برخورد و درگیری» را نیز به عنوان یکی از مفاهیم آن ذکر می‌کنند. در واقع، از دیدگاه آنان، تدافع دارای سطوح مختلفی است که سطح اولیه آن از طریق گفت‌وگو و محاوره و سطح نهایی آن به واسطه کشمکش و درگیری محقق می‌شود. چنانکه ابراهیم شوقار معتقد است، تدافع بشری از سطح منطقی عقل و بیان حجت با زبان شروع شده و به نبرد تن به تن و جنگ با آخرین نوآوری‌های بشر منتهی می‌شود.

مطابق با قرآن کریم، برترین اسلوب یا وسیله برای دفع، همان است که خداوند متعال از آن با عبارت «ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» تعبیر می‌کند. این مطلب حاکی از آن است که از دیدگاه اسلام، اصولاً اظهار حق با استفاده از ابزارهای صلح‌آمیز بوده و تنها در دو حالت، استثنائاً این امر به وسیله جنگ و کشتار در جوامع بشری ظهور می‌یابد؛ آن دو مورد یکی زمانی است که از طریق بیان حجت به وسیله فکر و منطق عقلی، صلاح در زمین محقق نگردد و دوم نیز وقتی است که دشمنان روش قتال و کشتار را در پیش گرفته باشند: ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (بقره: ۱۹۰/۲) (شوقار، ۲۰۰۷، صص ۳-۱۰). حسینی پس از تفسیر معنای تدافع با آیات قرآن بیان داشته است: «از دیدگاه اسلام، تدافع مقوله‌ای پویاست که با گفت‌وگو شروع شده و با عبور از جدال، رقابت، مواجهه، غلبه‌یافتن و ... با کشمکش پایان می‌یابد» (حسینی، ۲۰۱۶، ص ۸۲).

غرباوی قائل به این سطح‌بندی در سنت تدافع بوده و از صورت‌های مختلف تدافع نظیر گفتگو، همفکری، تعاملات فرهنگی، مناظره، مواجهه، رقابت، مسابقه و جنگ سخن به میان می‌آورد (غرباوی، ۲۰۰۷، ص ۵۹).

با توجه به مطالب یادشده می‌توان گفت: نواندیشان معاصر از طریق کم‌رنگ نمودن مفهوم برخورد و درگیری، تلاش کرده‌اند، بُعد دیگری از ابعاد تدافع را در عبارت مورد بحث نمایان سازند. به عبارت دیگر، آنچه در اندیشه نواندیشان معاصر اهمیت یافته، بُعد فرهنگی از این عبارت شریفه است که بر گفتگو، مذاکره و رقابت میان تمدن‌ها دلالت دارد به گونه‌ای که در دوره معاصر، این بُعد جدید، گاه چشم‌گیرتر و پررنگ‌تر از بعد نظامی جلوه می‌کند و در برخی دیدگاه‌ها، به نفی بعد نظامی منجر شده است.

۶. تحلیل خوانش‌های نواندیشان معاصر

در بخش قبل، خوانش‌های مطرح در آراء اندیشمندان معاصر نسبت به عبارت شریفه بررسی شد. در این قسمت، تلاش بر این است تا منشأ این خوانش‌ها شناسایی و تحلیل شود. در بدو امر محتمل است میان ظهور این خوانش‌ها (گفتگو و رقابت) در آراء نواندیشان معاصر با گفتمان «برخورد تمدن‌ها» ارتباط معناداری وجود داشته باشد؛ زیرا چنانکه گذشت، بعضی نواندیشان معاصر، به صراحت ضمن نفی مفهوم برخورد و درگیری، از «حوار» و «رقابت» به عنوان جایگزین مفهوم برخورد و درگیری یاد کرده‌اند که نمونه‌های آن به ترتیب در آراء هیتی و محمد عماره مشاهده شد. توضیح اینکه کاربرد این مفهوم در سطح تمدنی (حضاری) با تأکید بر تقابل میان «حوار» و «تنافس» با «صراع»، حاکی از وجود ارتباطی عمیق میان این مفاهیم و گفتمان «برخورد تمدن‌ها» است که بازتاب گسترده‌ای در دنیای معاصر داشته است. از این رو می‌توان بیان کرد، گفتمانی که در دوره معاصر در شکل‌گیری خوانشی نواز عبارت «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» نقش داشته، واکنشی به گفتمان «برخورد تمدن‌ها» است. در ادامه، به بررسی چگونگی ظهور و ترویج گفتمان مذکور پرداخته می‌شود که آراء نواندیشان معاصر را می‌توان واکنش و عکس‌العملی نسبت بدان دانست.

اندیشمندان علوم سیاسی در مورد چگونگی ظهور گفتمان «برخورد تمدن‌ها» عمدتاً به پایان جنگ سرد و کم‌رنگ شدن سلطه غرب بر جهان اسلام اشاره نموده و معتقدند که پایان یافتن جنگ میان غرب و کمونیسم و رشد جمعیت مسلمانان در اروپا و آمریکا که افزایش تنش‌ها و خشونت‌ها میان خرده فرهنگ‌های اسلامی و غربی را به دنبال داشت، دستور کار جدیدی را پیش‌روی نیروهای افراطی موجود در میان سیاست‌مداران قرار داد و بدین ترتیب، نظریه پردازان غربی به تکاپو افتادند تا این بحران استراتژیک را حل کنند. در واقع، آن‌ها به دنبال نظریه‌ای بودند که به جای نظریه جنگ سرد عمل کند.

در این شرایط و به‌طور دقیق در آغاز دهه ۱۹۹۰ میلادی و در آستانه فروپاشی اتحاد شوروی و پایان جنگ سرد، ساموئل هانتینگتون (Samuel P. Huntington) (م. ۲۰۰۸ م) با انتشار مقاله‌ای به نام «برخورد تمدن‌ها» آینده جهان را اینگونه ترسیم کرد که بعد از فروپاشی کمونیسم، افزایش رو به رشد جمعیت جهانی اسلام، به تغییر موازنه دینی میان اسلام و مسیحیت منتهی می‌شود. به همین

دلیل، جنگ‌های تمدنی اجتناب‌ناپذیر خواهد بود و اسلام به عنوان خطر عمده برای تمدن غربی مطرح خواهد شد (مرقاتی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۷۳).

در این نظریه از یک سو، جهان اسلام با ویژگی‌هایی همچون عدم خردورزی و تساهل، ایستایی و عقب‌ماندگی فکری، بدبینی مطلق نسبت به جهان غرب و برخورد سلبی کامل با مدرنیته و مؤلفه‌های آن به ویژه دموکراسی معرفی می‌شود. از سوی دیگر، جنبش‌های اسلامی به صورت یکدست رادیکال و خشونت‌طلب نشانه‌گذاری و توصیف می‌گردند. نتیجه اینکه جهان اسلام و جوامع اسلامی، به دلیل داشتن ویژگی‌های فوق‌به‌طور ذاتی، دشمن هویت، فرهنگ و تمدن غرب شمرده شده، برخورد تمدنی بین اسلام و غرب گریزناپذیر انگاشته می‌شود (عیسی زاده و شرف‌الدین، ۱۳۹۵، ص ۴۰).

در حقیقت، هانتینگتون با طرح نظریه «برخورد تمدن‌ها» تلاش کرد، از طریق دشمن‌تراشی فرضی و موهومی، مسلمانان و تمدن اسلامی را به عنوان هویتی متخاصم در مقابل هویت غربی معرفی کند. موريس دورژه (Maurice Duverger) (م. ۲۰۱۴م) می‌گوید: «اکنون که خطر دشمنی کمونیسم وجود ندارد، دشمن دیگری اختراع می‌شود یا در اهمیت یک دشمن واقعی غلو می‌شود و به اسم جلوگیری از خطر این دشمن، تدابیری توجیه می‌گردد» (میری و صادقی، ۱۳۹۶، ص ۸۸).

به دنبال این نظریه، احزاب و جریان‌های تندرو و افراطی در حکومت‌های غربی و نهادهای گوناگون دست به کار شدند و از تمام ظرفیت خود برای ارائه چهره‌ای منفی از اسلام در برابر هویت غربی بهره‌گرفتند که در نتیجه آن، ترس از اسلام و مسلمانان در آمریکا و کشورهای اروپایی فراگیر شد. این ترس که با واقعیت‌های موجود فرهنگ و تمدن اسلامی انطباق نداشت تا بدانجا پیش رفت که در محافل رسانه‌ای و حتی در عرصه‌های دانشگاهی نیز رواج یافت و حتی از آن به «اسلام‌هراسی نخبه‌گرا، دانش‌محور و آکادمیک» تعبیر گردید. پررنگ شدن موضوع شیوه‌های تقابل با اسلام و مسلمانان در کشورهای غربی و جهان به عنوان موضوعات امنیتی داخلی و بین‌المللی، جنگ سرد جدیدی را با تمرکز بر مباحث فرهنگی و هویتی شکل داد که می‌توان از آن با عنوان «جنگ سرد جدید فرهنگی» تعبیر کرد (دهشیری، ۱۳۹۲، صص ۷-۸).

اکنون پس از روشن شدن چگونگی ظهور و ترویج گفتمان «برخورد تمدن‌ها»، به بررسی نقش آن در آرای اندیشمندان معاصر پرداخته می‌شود. در ابتدا باید بیان کرد، در برابر نظریه مهم و استراتژیک «برخورد تمدن‌ها» که موج گسترده‌ای از اسلام‌هراسی را در دنیای معاصر به همراه داشت، نظریات متعددی ارائه شد، ولی هیچ‌کدام نتوانستند آن را از کرسی اقتدار پایین بیاورند تا اینکه مسلمانان در کشورهای اسلامی تلاش کردند، از طریق بازتعریف اسلام، هویت حقیقی، فرهنگ و تمدن اسلامی را به جهانیان معرفی کنند و بدین وسیله، بسیاری از برداشت‌های نادرست را نسبت به اسلام و فرهنگ و تمدن اسلامی در کشورهای اروپایی و آمریکایی اصلاح کنند (دهشیری، ۱۳۹۲، ص ۱۱). یکی از مهم‌ترین اقداماتی که در این راستا صورت گرفت، ارائه اندیشه «گفتگوی تمدن‌ها» بود که در نقطه مقابل نظریه هانتینگتون مطرح گردید و این دیدگاه با اقبال بسیاری از کشورها نیز مواجه شد به گونه‌ای که سازمان ملل، سال ۲۰۰۱ میلادی را به عنوان سال «گفتگوی تمدن‌ها» نامگذاری کرد (مجتبی زاده و لیالی، ۱۳۹۳، ص ۲۴۴).

مطابق این دیدگاه، لازمه تقابل ذاتی تمدن اسلام و غرب، جنگ و درگیری همیشگی نیست و ابزارهای استراتژیک تمدن اسلامی، تنها در قدرت نظامی آن خلاصه نمی‌شود؛ بلکه اگر دشمن درصدد توطئه و تهاجم نباشد، روابط مسالمت‌آمیز و گفتگوی منطقی، بهترین شرایط را برای رقابت تمدن اسلامی با تمدن غرب فراهم می‌آورد (مرقاتی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۲۲۳).

این نظریه اگرچه یک نظریه سیاسی در حوزه روابط بین‌الملل بود، اما خیلی زود به گفتمانی تبدیل شد که توانست به صورت پنهان و ناآگاهانه به عنوان مبنایی نظری و چهارچوب مرجع فکری برای اغلب اندیشمندان و تحلیلگران قرار گیرد و از این طریق، بسیاری از حوزه‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی و... را تحت تأثیر قرار دهد. اینگونه بود که بعد از مطرح شدن این نظریه، اندیشمندان و متفکران اسلامی به تدریج، از گفتگو به عنوان مؤلفه‌ای در برابر برخورد، سخن به میان آوردند.

به عبارت دیگر، طرح نظریه «گفتگوی تمدن‌ها» را می‌توان گام نخستی برای ایجاد یک گفتمان در تقابل با گفتمان سابق دانست که موضوعات مختلفی را نیز تحت‌الشعاع خود قرار داد چنانکه یکی از نمودهای اثرگذاری گفتمان مذکور بر تفسیر قرآن در عصر حاضر، در خوانش عبارت مورد بحث قابل مشاهده است. توضیح اینکه در این دوره اندیشمندان مسلمان، جایگزین نظریه غربی «برخورد تمدنی» یا به تعبیری، «صراع الحضاری» را در اسلام، «تدافع الحضاری» دانسته‌اند و در استنباط این دیدگاه به عبارت شریفه «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» در قرآن کریم و کاربرد اختصاصی واژه «دفع» و نه «صرع» یا «نزع» اشاره کرده‌اند. از این رو، طیف متفکران و اندیشمندان اسلامی در مقابل انحصار مفهوم «دفع الله» در عبارت مورد بحث به نزاع و صراع به شدت موضع گرفته و با استفاده از دیگر آیات قرآن - چنانکه در قسمت‌های قبل بدان اشاره شد - تلاش نمودند، گستره این مفهوم را بسط داده و بیان دارند که اصل اولیه در اسلام، گفتگو و مذاکره است و تنها زمانی، اسلام جنگ را تجویز می‌کند که یا از طریق گفتگو و تعامل، مصلحت محقق نگردد و یا دشمنان، روش قتال و کشتار را در پیش گرفته باشند.

بدین ترتیب، روشن شد که خوانش گفت‌وگو و مذاکره از تدافع در عبارت شریفه، متأثر از گفتمان «گفتگوی تمدن‌ها» است که این گفتمان، خود در تقابل با گفتمان «برخورد تمدن‌ها» شکل گرفته است؛ اما خوانش رقابت و مسابقه، خوانشی است که مستقیماً و بدون واسطه یک گفتمان، به عنوان واکنشی در تقابل با گفتمان «برخورد تمدن‌ها» در آرای نواندیشان معاصر نمود یافته است.

نتیجه‌گیری

فرضیه‌ای که در اینجا می‌توان ارائه کرد، این است که ذکر کارکرد جدید برای تدافع در دوران معاصر، می‌تواند تحت تأثیر تحولی در جامعه مسلمانان صورت گرفته باشد. شناسایی گفتمان‌های معاصر جامعه مفسر و اثبات اثرپذیری مفسر از این گفتمان‌ها در تفسیر، موضوعی است که می‌تواند در مسئله تحلیل علل و عوامل خوانش‌های متعدد تفسیری از آیات قرآن کریم نقش مهمی ایفا کند. در این نوشتار، خوانش‌های نواندیشان معاصر نسبت به عبارت «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» در قرآن کریم بررسی شد و روشن گردید که با ورود به دوران معاصر، نواندیشان و نویسندگان مسلمان تلاش کرده‌اند، تلازم مفهومی «تدافع» با موضوع جنگ و جهاد را کم‌رنگ نموده و بیان دارند که این مفهوم در تقابل با جنگ و درگیری ناظر بر موضوعات دیگری نظیر گفتگو و مذاکره و رقابت و مسابقه میان تمدن‌هاست و تنها زمانی مسلمانان مجاز به جنگ هستند که یا از طریق گفت‌وگو و رقابت، مصلحت محقق نگردد و یا دشمنان، روش قتال و کشتار را در پیش گرفته باشند. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که این خوانش‌های تفسیری نسبت به عبارت شریفه در تقابل با گفتمان «برخورد تمدن‌ها» مطرح شده است که به دنبال آن، برخی نویسندگان و نواندیشان مسلمان تلاش کردند در برابر گفتمان «برخورد تمدن‌ها»، دیدگاه اسلام را دیدگاهی مبتنی بر صلح و مسالمت تبیین نمایند. به همین جهت، تدافع در عبارت شریفه را دارای ابعاد دیگری که ناظر بر گفتگو و رقابت است و هر دو منجر به تعامل می‌گردد، معرفی نموده‌اند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. دارالکتب العلمیة.

- ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹). معجم مقاییس اللغة. دار الفکر.
ابن معروف، محمد بن عبد الخالق. (بی تا). فرهنگ کنز اللغات. مكتبة المرتضوية.
ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار صادر.
ابن خالویه، حسین بن احمد. (۱۴۱۳). اعراب القراءات السبع و عللها. مكتبة الخانجي.
احمدزاده، محمدا میر. (۱۳۹۹). درآمدی بر روش شناسی و حوزه های مطالعاتی تاریخ فرهنگی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
اصغری، سمیرا. (۱۳۹۷). الگوی در خوانش قرآن کریم بر پایه تحلیل «بیان» در تفسیر المیزان. پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه آیت الله حائری میبد.
برغوت، عبدالعزیز. (۲۰۱۱). مفهوما التعارف والتدافع و موقعهما فی الحوار من المنظور الاسلامی. مجلة الفكر الاسلامی المعاصر، ۱۶(۲)، ۷۵-۱۰۴.
بشیر، حسن. (۱۳۹۵). کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی. دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
یوفلاقی، محمد سیف الاسلام. (۲۰۲۱). حوار الحضارات فی منظور ثقافة الإسلام - الأسس والقواعد. مجلة مقاربات فلسفیه، ۸(۱)، ۹۵-۱۱۶.
بیانونی، معاذ بن محمد عبدالله. (۲۰۱۱). سنة التدافع من منظور اسلامي. مجلة الاسلام فی آسيا، ۸(۱)، ۱۳۱-۱۵۶.

<https://doi.org/10.31436/jia.v8i1.185>

- تویجری، عبد العزیز بن عثمان. (۱۴۲۸). صراع الحضارات فی المفهوم الاسلامی. دارالشروق.
ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲). الكشف والبيان المعروف تفسیر الثعلبی. دار احياء التراث العربي.
جندی، بتول احمد. (۱۴۳۲). علی عتبات الحضارة - بحث فی السنن وعوامل التخلق والانہيار. دار الملتقى.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). تفسیر تسنیم. اسراء.
حسنی زهرانی، خالد بن موسی. (۱۴۲۸). سنة التدافع فی ضوء القرآن الکریم دراسة موضوعية. جامعة ام القرى.
حسینی، خدیجه. (۲۰۱۶). التدافع الحضاری: مفهومه وآلياته. مجلة الحکمة للدراسات الفلسفية، ۴(۱)، ۷۶-۸۶.
دهشیری، محمدرضا. (۱۳۹۲). اسلام هراسی در غرب. الهدی.
دهقانی فارسانی، یونس. (۱۳۹۴). نقش گفتمان در فهم روایات أفضل الأعمال انتظار الفرج. رساله دکترا، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری، دانشگاه فردوسی مشهد.
دینوری، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۴). تفسیر ابن وهب المسمى الواضح فی تفسیر القرآن الکریم. دار الکتب العلمية.
زمخشری، محمود. (۱۴۰۷). الكشف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتب العربي.
سلیمی، محمد. (۱۳۹۹). حکمت طنز. صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.
سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶). تفسیر السمرقندی المسمى بحر العلوم. دار الفکر.
شوقار، ابراهیم. (۲۰۰۷). منهج التدافع فی المجتمع البشري: قراءة تحليلية فی أصول الصراع. مجلة دراسات دعوية، ۴(۲)، پیایی: ۱۴، ۴۹-۷۵.
صدر، محمدا باقر و موسوی اصفهانی، جمال الدین. (۱۳۸۱). سنت های تاریخ در قرآن. تفاهم.
عترت دوست، محمد. (۱۴۰۰). کاربرد روش تحلیل گفتمان در راستای فهم نصوص دینی و زمینه های صدور آن. مطالعات قرآن و حدیث، ۱۴(۲)، پیایی: ۲۸، ۱۵۹-۱۸۵.
عضدانلو، حمید. (۱۳۷۵). درآمدی بر گفتمان یا گفتمانی درباره گفتمان. اطلاعات سیاسی اقتصادی، ۱۱(۱)، ۴۷-۵۲.
عمار، محمد. (۱۹۹۸). الحضارات العالمية تدافع... أم صراع؟ نهضة مصر.
عیسی زاده، عباس و شرف الدین، سید حسین. (۱۳۹۵). نظریه برخورد تمدن ها؛ چارچوب مفهومی درک اسلام هراسی. غرب شناسی بنیادی، ۷(۲)، ۳۷-۶۲.
غرباوی، حسن حمید عبید. (۲۰۰۷). الحوار فی الفكر الإسلامی ضرورة شرعية وإنسانية. سر من رأی، ۳(۱)، پیایی: ۷، ۵۸-۸۱.
فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹). کتاب العين. هجرت.
فرجامی، اعظم. (۱۳۸۹). روش شناسی تفسیر ابن عطیه. پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، ۳(۲)، پیایی: ۷، ۱۳۳-۱۵۲.

- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۲۸). المصباح المنیر. المكتبة العصرية.
 قرضاوی، یوسف. (۱۴۲۱). المسلمون و العولمة. الاسلامية.
 قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
 لیثی، مدحت ماهر، (۲۰۱۰). من المفاهیم الحضاریة فی العلاقات بین الأمم: التعددية و التعارف و الحوار و التدافع و الإنسان. المسلم المعاصر.
 ماتریدی، محمد بن محمد. (۱۴۲۶). تأویلات أهل السنة (تفسیر الماتریدی). دار الكتب العلمية.
 ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). النکت و العیون تفسیر الماوردی. دار الكتب العلمية.
 مجتبی زاده، علی و لیالی، محمد علی. (۱۳۹۳). جریان شناسی سیاسی. دفتر نشر معارف.
 مرقاتی، طه. (۱۳۸۲). جهان شمولی اسلام و جهانی سازی. مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
 مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
 مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۴). تفسیر مقاتل بن سلیمان. احمد فرید (محقق)، دار الكتب العلمية.
 منتظرانم، مهدی و یادگاری، محمد حسن. (۱۳۹۵). ارائه مدل مفهومی- نظری خوانش رتوریک انتقادی. جامعه، فرهنگ و رسانه، (۱)۵، پیاپی: ۱۸، ۹-۲۰.
 میری، محمد علی و صادقی، محمد مهدی. (۱۳۹۶). تأثیرات سیاسی نظریه برخورد تمدن‌ها بر واگرایی جهان اسلام. پژوهش‌نامه علوم انسانی اسلامی، (۲)۴، پیاپی: ۸، ۷۳-۹۶.
 نجار، خالد. (۲۰۲۰). نظریه التدافع نحو محاولة التنظيريه لفهم و تفسير السلوك الانساني. مجلة التربية الخاصة و التأهيل، (۳)۱۰، پیاپی: ۳۶، ۱-۷.
<https://doi.org/10.21608/sero.2020.104305>
 هضیبی، سمیر. (۱۴۲۴). التحديات التي تواجه الأمة الإسلامية- المازق و المخرج. رسالة التقريب، (۳)۱۲، پیاپی: ۳۹، ۱۲۱-۱۴۰.
 هیتی، عبد الستار ابراهیم. (۱۴۲۵). الصحوة الإسلامية و حوار الثقافات و الأديان. رسالة التقريب، (۳)۱۳، پیاپی: ۴۳، ۱۱۷-۱۶۲.
 واعظی، احمد. (۱۳۹۷). نظریه تفسیر متن. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

References

The Holy Quran.

- Ahmadzadeh, Muhammad Amir. (2020). *An Introduction to the Methodology and Fields of Study of Cultural History*. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
 Amara, Mohammad. (1998). *Global Civilizations: Tadafo?... Or Conflict?*. Egyptian Renaissance. [In Arabic]
 Asghari, Samira. (2018). A Model in Reading the Holy Quran Based on the Analysis of "Bayan" in Tafsir al-Mizan. Master's Thesis, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ayatollah Ha'iri University, Meybod. [In Persian]
 Azdanloo, Hamid. (1996). Introduction to Discourse or Discourse about Discourse. *Political and Economic Information*, 11(1), 47-52. [In Persian]
 Barghout, Abdul Aziz. (2011). *The concepts of familiarity and tadafo and their time in Al-Hawar Man al-Manzoor al-Islami*. Al-Fikr-e-Islami Al-Mawdeen Journal, 16(2), 75-104. [In Arabic]
 Bashir, Hassan. (2016). *Application of discourse analysis in understanding religious sources*. Islamic culture publishing office. [In Persian]
 Bayanuni, Moaz bin Muhammad Abdullah. (2011). I mean the Islamic Sunnah of Tadafo. *Journal of Islam in Asia*, 8(1), 131-156. <https://doi.org/10.31436/jia.v8i1.185>. [In Arabic]
 Buflagha, Mohammad Saif al-Islam. (2021). Hawar al-Hadarat in the meaning of Islamic culture - foundations and rules. *Journal of Philosophical Relations*, 8(1), 95-116. [In Arabic]
 Dehghani Farsani, Yunus. (2015). The role of discourse in understanding the narrations of the best works of waiting for Al Faraj. PhD Thesis, Department of Quranic and Hadith Sciences, Shahid Motahari Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
 Dehshiri, Mohammadreza. (2013). *Islamophobia in the West*. Al-Hadi. [In Persian]
 Dinevari, Abdullah bin Muhammad. (2003). *Tafsir of Ibn Wahhab al-Masami, which is clear in the Tafsir of the Holy Qur'an*. Dar Al-Kutub Al-Ilmi. [In Arabic]
 Eissazadeh, Abbas & Sharaf al-Din, Seyyed Hossein. (2016). Clash of Civilizations Theory; Conceptual Framework for Understanding Islamophobia. *Fundamental Western Studies*, 7(2), 37-62. [In Persian]

- Etrat Doost, Mohammad. (2021). Application of Discourse Analysis Method in Understanding Religious Texts and Contexts of Its Issuance. *Quran and Hadith Studies*, 14(2), Serial: 28, 159-185. [In Persian]
- Farahidi, Khalil bin Ahmad. (1998). *Kitab al-Ain emigration*. [In Arabic]
- Farjami, Azam. (2010). Methodology of Ibn Atiyyah interpretation. *Research Journal of Sciences and Education of the Holy Quran*, 3(2), serial: 7, 133-152. [In Persian]
- Fayoumi, Ahmad bin Mohammad. (2007). *Al-Masbah Al-Munir al-Maktaba al-Asriyah*. [In Arabic]
- Gharbawi, Hassan Hamid Obeid. (2007). Dialogue in Islamic Thought: A Legal and Human Necessity. *Surra Man Ra*, 3(1), Serial: 7, 58-81. [In Arabic]
- Hasani Zahrani, Khalid bin Musa. (2007). *The sunnah of tadafo in the light of the Holy Qur'an is a topical study*. Umm al-Qura University. [In Arabic]
- Hitti, Abdul Sattar Ibrahim. (2004). The Islamic Awakening and the Dialogue of Cultures and Religions. *Risalat al-Taqrib*, 13(3), Issue 43, 117-162. [In Arabic]
- Hosseini, Khadijah. (2016). Al-Hadarif Tadafo: Conceptual and Alyate. *Al-Hikama Journal of Philosophical Studies*, 4(1), 76-86. [In Arabic]
- Huzaibi, Samir. (2003). The Challenges Facing the Islamic Ummah: The Dilemma and the Way Out. *Risalat al-Taqrib*, 12(3), Issue 39, 121-140. [In Arabic]
- Ibn Faris, Ahmad. (1978). *Dictionary of the Standards of Language*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Khalawayh, Hussein bin Ahmad. (1992). *Arabs of the Seven Readings and Their Causes*. Maktaba al-Khanji. [In Arabic]
- Ibn Ma'ruf, Muhammad bin Abdul Khaliq. (n.d). *Dictionary of the Treasures of Languages*. Maktaba al-Murtazawiya. [In Arabic]
- Ibn Manzur, Muhammad bin Mokarram. (1993). *Lisan al-Arab*. Dar Sader. [In Arabic]
- Ibn-e Atiyah Andalusi, Abdul Haqq bin Ghalib. (2001). *The concise editor of the interpretation of the Holy Book*. Dar al-Kitb al-Ilmi. [In Arabic]
- Javadi Amoli, Abdullah. (2007). *Tasnim Interpretation*. Esra. [In Persian]
- Jundiah, Batul Ahmad. (2010). *On the thresholds of civilization - discussion in Sunan and the factors of al-tikhklakh and annihilation*. Dar al-Muttaqi. [In Arabic]
- Leithi, Medhat Maher, (2010). *I am the concepts of civilization in the relations between nations: pluralism, familiarity, dialogue, tadafo, and humanity*. The Modern Muslim. [In Arabic]
- Matoridi, Mohammad bin Mohammad. (2005). *Interpretations of Ahl al-Sunnah* (Tafsir al-Matridi). Dar Al-Kutub Al-Ilmi. [In Arabic]
- Mawardi, Ali bin Mohammad. (n.d). *Al-Nakt and Al-Ayoun Al-Mawardi's commentary*. Dar Al-Kuttub Al-Ilmi. [In Arabic]
- Miri, Mohammad Ali & Sadeghi, Mohammad Mahdi. (2017). Political Effects of the Clash of Civilizations Theory on the Divergence of the Islamic World. *Islamic Humanities Research Journal*, 4(2), Issue 8, 73-96. [In Persian]
- Mirqaty, Taha. (2003). *The Universality of Islam and Globalization*. World Forum for the Approximation of Islamic Schools. [In Persian]
- Mojtaba Zadeh, Ali & Layali, Mohammad Ali. (2014). *Political Flow*. Maarif Publishing House. [In Persian]
- Montazerghaeem, Mahdi & Yadegari, Mohammad Hassan. (2016). Presenting a Conceptual-Theoretical Model of Critical Rhetorical Reading. *Society, Culture and Media*, 5(1), Serial: 18, 9-20. [In Persian]
- Muqatil bin Sulayman. (2003). *Interpretation of Muqatil bin Sulayman*, (edited by Ahmad Farid, Dar Al-Kutub Al-Ilmi. [In Arabic]
- Mustafawi, Hassan. (1989). *Investigation of the Words of the Holy Quran*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]
- Najjar, Khaled. (2020). The Theory of Tadafo Towards a Theoretical Attempt to Understand and Interpret Human Behavior. *Journal of Special Education and Qualification*, 10(3), Issue 36, 1-7. <https://doi.org/10.21608/sero.2020.104305>. [In Arabic]
- Qarzawi, Yusuf. (2000). *Muslims and globalization*. Islamic. [In Arabic]
- Qortobi, Mohammad bin Ahmad. (1985). *Al-Jama'i Laws of the Qur'an*. Nasser Khosrow. [In Arabic]
- Sadr, Mohammad Bagher & Mousavi Esfahani, Jamaluddin. (2002). *Traditions of history in the Qur'an*. Tafahum. [In Arabic]

- Salimi, Mohammad. (2020). *Humorous wisdom*. Radio and Television of the Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Samarkandi, Nasr bin Mohammad. (1995). *Tafsir Al-Samarqandi al-Musamma Bahr al-Uloom*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Shuqar, Ibrahim. (2007). The method of tadafo in the human society: (an analytical reading of the principles of conflict). *Journal of Litigation Studies*, 4(2), serial: 14, 49-75. [In Arabic]
- Thalabi, Ahmad bin Muhammad. (2001). *The well-known revelation of Tafsir al-Thalabi*. Dar Ehiya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Tuijri, Abdul Aziz bin Othman. (2007). *The conflict of civilizations in the Islamic concept*. Dar al-Shoroq. [In Arabic]
- Wa'ezi, Ahmad. (2018). *Theory of Text Interpretation*. Institute for Seminary and University Research. [In Persian]
- Zamakhshari, Mahmoud. (1986). *Al-Kashf on the hidden facts of the download*. Dar Al-Kitab Al-Arabi. [In Arabic]